

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина

й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) *

У розділі йдеться про започатковане процесом СВУ (1930) стрімке згортання культурних і наукових контактів Західної й Радянської України. Висвітлюється негативний вплив голоду 1932—1933 рр. та систематичних репресій щодо української інтелігенції в УСРР на позицію західноукраїнського громадянства.

«Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини кишені» — любив повторювати відомий український меценат Є. Х. Чикаленко (1861—1929)¹. Євген Харлампович, який тяжко бідував останні роки життя, помер у Празі, а меценатство на Радянській Україні «почило у бозі» одразу після 1920 р. Ці функції перебрала на себе держава... Однак уже наприкінці 20-х років, коли валютна «кишеня» України опинилася у Москві й розподіл валютних засобів став здійснюватися звідти, різко скоротилися видатки на українську культуру, відбувся перерозподіл коштів на користь «імперського центру». Вкрай негативно це позначилося на зв'язках із західноукраїнськими літераторами та науковцями, які внаслідок денационалізаційної політики іноземних держав на цих теренах особливо потребували підтримки, в тому числі й фінансової **.

Якщо західноукраїнські діячі науки та культури в цій парадоксальній ситуації виступали в ролі «випрохувачів» своїх авторських гонорарів у Харкові, то й уряд УСРР відповідно виступав таким самим «прохачем» перед союзними інстанціями. Отже, зв'язок Львів — Київ або Львів — Харків був не безпосереднім, а опосередкованим — з обов'язковим втручанням московських урядових чиновників. Останні, крім державних інтересів (як вони їх розуміли), послуговувалися досить часто й психологічними мотивами, шаблонами мислення часів царату, коли українська культура розглядалася як щось «неіснуюче» або ж другорядне, чим можна нехтувати. Найяскравіше це проявилось на прикладі спроб створення у Москві українського театру й українського земляцтва. Протягом 20-х років ні театр, ні земляцтво, незважаючи навіть на втручання голови уряду УСРР В. Я. Чубаря та голови ВУЦВКу Г. І. Петровського, так і не змогли зіп'ястись на ноги через протидію московських чиновників, які розглядали їх як «петлюрівщину» й чинили всілякі перешкоди (не надавали приміщення, не відпускали коштів

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 1; № 2; № 3.

¹ Див.: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Редакція М. Антоновича // Укр. історик.— 1974.— № 1—3.— С. 204.

** Керівництво НТШ засвідчувало, що «Товариство було би безсилне» у своєму прагненні не дати науковим співробітникам, які жили виключно із своїх праць, загинути з голоду, «якби не обставина, що галицькі наукові робітники могли друкувати свої твори на Україні. Працюючи для рідної культури, вони нав'язували... зв'язки з науковими співробітниками та інституціями на Україні. Хоча не один автор друкував там свою працю без ніякої ремунарації (винагороди.— Авт.) (в Академії до 1929 року не плачено нічого), то все ж таки ... по інших видавництвах ... гонорари за наукову працю були тричі вищі від тих, яке давало Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. Круги читачів наукових праць на Україні сильно збільшилися, а через те й ремунарації могли бути вищі» (Див.: Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.— Львів, 1930.— Ч. 69—70.— С. 59).

У своєму намаганні приборкати інтелігенцію організатори судилища використали боротьбу партій всередині ВУАН. З цією метою й було, зокрема, використано щоденник С. О. Єфремова *, тобто суто приватний документ, не призначений для стороннього ока. За нормами світової юриспруденції, такі матеріали взагалі не можуть бути доказом у будь-якій справі. Проте творці сталінської «правової держави» й тут «випередили» всіх. Щоденник, прилучений до кримінальної справи, фігурував як серйозний доказ на процесі.

На одному із судових засідань «громадський обвинувач» П. П. Любченко (1897—1937), тодішній секретар ЦК КП(б)У, власне, один з будівничих сталінської репресивної машини на Україні, що згодом сам потрапив під її безжальні жорна, зачитував такий фрагмент щоденникового запису С. О. Єфремова від 12 квітня 1929 р.: «Появився Студинський — по 30 сріблеників, одержав, до Харкова з подякою. Гнус!»⁵. Оголошений прилюдно, цей суто приватний запис, який важко зрозуміти людині, невтаємниченій у боротьбу партій в ВУАН, викликав ланцюгову реакцію, що її навряд чи передбачали інспіратори процесу.

Після публікації у львівській пресі повідомлення про цей епізод К. Студинський надіслав телеграму до голови суду, аби той зажадав від С. О. Єфремова доказів, бо інакше він вважатиме останнього наклепником. 20 березня 1930 р. до кабінету голови НТШ увійшли двоє молодиків (відповідальність за «акцію» взяла на себе ОУН**), які «запропонували» йому підписати заяву у зв'язку з харківським процесом. Голова Товариства, ознайомившись з її змістом, відмовився це зробити. Тоді «молоді люди чинно зневажили проф. Студинського і відійшли»⁶.

З рішучим протестом проти дій членів ОУН виступило керівництво НТШ. Газета «Діло» вмістила редакційну замітку: «Переповідаючи за нашим інформатором опис цієї немилої події та подаючи її з журналістичного обов'язку до прилюдного відома, заявляємо: не входячи

* За спогадами сучасників, будинок № 27 по вул. Гоголівській у Києві, де мешкав С. О. Єфремов, зазнав кількаразового трусу: ДПУ шукало його щоденники. З цією метою не тільки ламали стіни й підлогу, а й перекопали весь город... (Див.: Міяковській В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик.— 1973.— № 3—4.— С. 149 (приміт. 10)).

⁵ «Спілка Визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу.— Т. 1.— С. 227. 9 квітня 1929 р. канцелярією Управи ВУАН було видано документ такого змісту: «Дано цю довідку Студинському Кирилу Осиповичу, дійсному членові Академії, академікові Історично-Філологічного Від[ділу] УАН в тому, що він в 1928/29 фін[ансовому] році одержує 180 (сто вісімдесят) карб. місячної платні, а всього на рік 2160 (дві тисячі сто шістдесят) карб. ...». На її підставі НКО УСРР звернувся до Наркомату фінансів з проханням, щоб ці гроші (у валюті) безпосередньо надсилалися до Галичини. Справу було покладжено, але К. Студинському довелося для цього чимало посидіти у приймальнях (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 188—189, 201—203). Такий контекст цієї щоденникової нотатки С. О. Єфремова. До речі, людина дуже упереджена, Сергій Олександрович якось «забув» при цьому, що й особисто діставав «30 сріблеників» від «більшовицького уряду». Як академік він отримував ті ж 180 крб. щомісячно, а також додаткову оплату за посаду віцепрезидента ВУАН (до 1928 р.). Отже, його «30 сріблеників» були навіть вагомішими...

** «Професор Кирило Студинський... здавна викликав обурення серед українських націоналістів своїм відвертим радянським фільством,— пояснював історіограф ОУН.— Коли... до Львова приїхав... М. Скрипник, то проф. К. Студинський скликав поспішно... засідання НТШ, щоб... дати йому нагоду виголосити доповідь про «українізацію»... В березні 1930 р. у звідомленнях з процесу СВУ львівський щоденник «Новий час» надрукував... речення з записок проф. С. Єфремова...: «Появився Студинський, що 30 сребреників одержав од Харкова, з подякою. Гидь!». Проф. Студинський, прочитавши це, вислав телеграму... з вимогою, щоб суд зажадав від проф. Єфремова доказів на ту записку... Таким чином проф. Студинський перебрав уже всяку міру. У зв'язку з тим у канцелярії НТШ... з'явилася двоє членів ОУН, які вибили Студинського по лицю, подавши йому причину свого вчванку» (Див.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів.— Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.— Т. 1.— С. 135).

⁶ Діло.— 1930.— 23 берез.

ні в причини, ні в мотиви описаного вчинку незнаних нами молодих людей, ми з принципових мотивів осуджуємо ввведення цього роду некультурних засобів боротьби у наше громадське життя»⁷. 27 березня 1930 р. в листі до К. Студинського у Львів голова Правління Держвидаву України А. Річицький*, зокрема, зазначає: «Шановний Кириле Осиповичу... В газетах прочитав про вчинену Вам образу від студентів-фашистів за відмову підписати декларацію в справі СВУ, в чім і висловлюю Вам своє співчуття. До речі, всі підсудні в процесі СВУ цілком визнали свою провину, засуджують самі свою минулу діяльність, і з цього погляду просто смішні потігі західньої преси виставити їх як жертви терору та стати в обороні їх брехливими інформаціями»⁸.

Сьогодні, після того, як пленум Верховного Суду УРСР, що відбувся 11 серпня 1989 р., реабілітував усіх, хто був засуджений у справі «Спілки визволення України», не виявивши в їхніх діях складу злочину, легко дорікати К. Студинському чи А. Річицькому за те, що вони своєчасно не розгледіли суті цього сфабрикованого процесу, який був скерований проти усієї української інтелігенції і врешті-решт й проти них самих. Проте вважаємо, що це неконструктивна позиція, з якої навряд чи треба оцінювати події минулого. Зауважимо, що й відомий історик Д. І. Багалій разом з групою академіків ВУАН (А. В. Корчак-Чепурківський, С. Ю. Семковський, О. Н. Соколовський та ін.) прилюдно звинуватив підсудних у контрреволюційній діяльності та виступ з відповідними заявами на засіданнях ВУЦВК, Центрального бюро Секції наукових працівників УСРР та Ради ВУАН⁹. Втім залишається відкритим питання, чи це робилося з переконання, чи було вимушеним.

Заради історичної правди варто відзначити, що певні кола інтелігенції на Радянській Україні, які можна назвати нонконформістськими, вже тоді здавали собі звіт із справжньої мети цього судилища**. Се-

⁷ Діло.— 1930.— 23 берез.; 25 берез. У редакції були особисті рахунки з такими «відвідувачами», оскільки молодики, що «чинно зневажили» К. Студинського, мавпували своїх попередників... 15 жовтня 1928 р. у кабінеті головного редактора «Діла» з'явилися двоє молодих людей. «Студент Семен Стефаник є відомий редакції, а другий невідомий,— писала газета.— Семен Стефаник заявив головному редакторові, що оба вони бажають... одержати деякі вяснення в імені якоїсь групи і назвав... два числа «Діла», в яких нібито має бути ображена та група. Заки редактор успів зрозуміти, про що їм йде, С. Стефаник несподівано зневажив його чинно. Тоді редактор... відчинив двері до сусідньої кімнати, щоби вызвати редакційних товаришів. У тому моменті один з «героїв» промимрив: «Чекаємо на поліцію», і бисто оба подалися до виходу... У дверях кинули «герої»... такі слова: «Радимо панам не згадувати про це в пресі, бо буде ще гірше» (Див.: Діло.— 1928.— 17 жовт.).

* Річицький Андрій (справжнє прізвище та ім'я Пісоцький Анатолій, 1890—1934) — публіцист і літературний критик; член УСДРП, член Центральної ради. З 1925 р. був членом ЦК КП(б)У, головою ДВУ, професором Інституту марксизму, керівником семінару в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка... У 1933 р. «Вісті ВУЦВК» писали: «Серед найзапекліших ворогів трудящих, замаскованих контрреволюціонерів-шкідників, запроданців німецького і польського фашизму— ім'я Андрія Річицького — на одному з перших місць» (Див.: Націоналістична контрреволюція на літературознавчому фронті // Вісті ВУЦВК.— 1933.— 5 груд.). У 1934 р. А. Річицький був розстріляний.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 1562, арк. 230 зв.

⁹ Див.: Кравченко В. В. Д. І. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.— Харьков, 1990.— С. 113.

** Оскільки в Радянському Союзі у той час соціологічні опитування населення не проводилися (та й можна собі уявити, якими були б їхні результати за сталінщини!), єдиною можливістю відтворити реальну картину настроїв суспільства у зв'язку з цим процесом є використання матеріалів ДПУ УСРР, які воно діставало через мережу своїх інформаторів. Останні засвідчували, що далеко не всі одноставно схвалювали вирок у справі СВУ. Так, харківська інтелігенція звертала увагу на посилення «спецеїдства» як безпосередній наслідок судилища. Академік ВУАН Г. Ф. Проскура, зокрема, сказав: «... З діячами «СВУ» обійшлися надто жорстоко... Можу констатувати факт недовіри робітників до спеціалістів в зв'язку з процесом». Професор Д. І. Гернєвиць зазначав: «Ось таке ставлення до інтелігенції! Говорять про дбайливе відношення до неї, а знеславлюють на кожному кроці». Відверто висловився й інженер-хімік О. М. Шелехов: «Вирок суворий, і мені здається, що цю справу дещо роздули. На мій розсуд, підсудні під впливом допитів зізналися навіть у тім,

ред них набув поширення влучний вислів про цей процес, судові засідання якого відбувалися у приміщенні оперного театру у Харкові: «Опера «СВУ», сценарій і музика ДПУ»¹⁰.

Відповідно оцінювали «справу» СВУ й широкі кола західноукраїнського громадянства. Уїдливій фейлетоніст Галактіон Чіпка (Р. Купчинський) у зв'язку з цим відзначав на шпальтах часопису «Діло»: «У наказній столиці наказної Радянської України відбувається наказний процес. На лаві обвинувачених засіло 45 визначних українських громадян... Страшна «провина» тяжить над підсудними: «вони хотіли самостійної України»... Немоżliво, щоби самостійна держава... карала своїх громадян за те, що хочуть її самостійності... Я не вірю, що в Харкові загалом відбувається якийсь процес... Правда, «радіоти» Галичини щодня переловлюють щось таке..., де є і зізнання, і допити, і промови... Але це не виглядає на серйозний процес.

Маю вражіння, що тут іде про виповнення радіопрограми... Харківська опера має тепер відпочинок. Щоби виповнити і салю, і радіопрограму, більшовики... зорганізували в салі опери великий політичний процес... Возьмім ще й таке: де, хто таке бачив, щоби розправа відбувалася в концертних годинах — від 6 до 10 вечером? Адже пополудні кожна людина вже така перемучена, що не може ні питати, ні відповідати як слід.

А самі сцени з процесу! Зовсім як би комедії, вирежисеровані Маєргольдом чи Курбасом...»¹¹.

Судовий фарс у Харкові справив гнітюче враження на Західній Україні. З ним І. Крушельницький пов'язував початок негативного зламу у настроях місцевої інтелігенції, відхід значної її частини від колишнього радянофільства. До речі, він пояснював це з точки зору ідеологічно «зашореної» людини, яка не розуміла наближення трагічних подій на терені УСРР. «Зрізничкування населення (Західної України.— Авт.) на два табори споглядачів на процес СВУ, — зазначав І. Крушельницький, — різничує всі форми громадського життя. При пролетарських журналах залишається тільки той елемент, який визнає уповні пролетарську ідеологію, — всі інші відходять на протилежний бік барикад.

Метеорами лише де-не-де блукають одиниці, що не змогли ще здекляруватися й у вогні процесу СВУ»¹². Це — цікаве свідчення очевидця, якому, втім, життя було відпущене лише до грудня 1934 р. ...

Таким чином, Сталін та його поплічники в республіці, яких не бракувало, послідовно втілювали в життя політичний курс, гаслом якого було: «Хто не з нами — той проти нас!». Розкольницька тактика сталіністів у Комінтерні дала змогу фашизмові взяти гору в Німеччині. Згадане «зрізничкування» українського громадянства у Східній Галичині стало на заваді спільній відсічі польській окупаційній владі, щовосени того ж 1930 року кривавою «пацифікацією» («утихомиренням») відповіла на революційні заворушення в західноукраїнських селах.

чого вони й гадки не мали робити» (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3192, арк. 87).

¹⁰ Див.: Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання.— К., 1989.— С. 151. 25 січня 1977 р., відгукуючись на смерть останнього з колишніх підсудних у цій справі Б. Матушевського (1907—1977), Б. Д. Антоненко-Давидович писав з Києва до Австралії: «... Пішов у небуття один із небагатьох представників чесної старої інтелігенції, що пройшов скорботний шлях від сцени харківської опери 1930 року й лише останнє десятиріччя дівав відносний спокій...» (Див.: 200 листів Б. Антоненка-Давидовича / Передмова та прим. Дм. Чуба (Нитченка).— Мельбурн, 1986.— С. 166).

¹¹ Чіпка Галактіон. Процес чи не процес?! // Діло.— 1930.— 27 берез.

¹² Крушельницький І. Мистецький зв'язок Західної України з Радянською Україною: Стенограма доповіді, виголошеної 11 листоп. 1932 р. на пленарному засіданні Українського Науково-дослідного Інституту Історії Матеріальної Культури (Харків), присвяченому XV роковинам Жовтневої Революції // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 141, арк. 20.

Психологічний злам у ставленні до Радянської влади мав індивідуальні особливості у кожного галицького інтелігента. «В тому-таки часі (йдеться про 1930 р. — Авт.), — наголошував І. Крушельницький, — у Львові має місце характеристичний для всієї інтелігенції, а для західноукраїнської дрібнобуржуазної зокрема, факт... Директор «Національного Музею» Іларіон Свенціцький, що їздив у часи воєнного комунізму на Україну, Білорусь і до Росії й після свого повороту оголосив ряд публікацій про свій побут і культурне й мистецьке життя на Радянщині, починає в пресі перевірювати свої помічення й погляди на те, що бачив. У тому самому щоденнику, в «Ділі», в якому раніш виписував похвали на адресу радянського ладу, що єдиний міг покласти основи під той величезний розвиток культурного й мистецького життя, який має місце в усіх республіках Союзу, — тепер малює він якнайчорнішими барвами, добираючи якнайбільш соковитих слів, повний занепад культури й мистецтва. Але, перевіряючи свої помічення, покликається він на ту саму свою подорож, на ті самі свої обсервації»¹³.

Гнітюче враження, звичайно, на західноукраїнську інтелігенцію справив голод на Україні 1931—1933 рр. Правда про справжній стан справ у сільському господарстві республіки ставала відомою завдяки свідченням втікачів з Великої України, що з початком примусової колективізації й особливо під час голоду, долаючи численні перешкоди, сотнями діставалися до Румунії або як прикордонних з УСРР воеводств Польщі¹⁴. Чимало документальних свідчень очевидців про голод 1931—1933 рр. друкувала західноукраїнська преса¹⁵.

Особливо трагічним для зв'язків Західної України з УСРР був 1933 р. Відлуння харківських пострілів — самогубства М. Хвильового (13 травня) та М. О. Скрипника (7 липня) — сприймалося галицькою інтелігенцією як кінець «українізації» та рішучий поворот Сталіна до тієї національної політики, що її проводив царизм. Внаслідок цього стрімко звужувалося коло радянофілів, члени КПЗУ залишали ряди партії... У Львові в 1933 р. біля напруги утворилося довкола двоповерхової вілли на вул. Набеляка, 27, де містилося Консульство СРСР...

3 серпня 1933 р. скінчив життя самогубством секретар радянського консульства у Львові М. Стронський*. І хоча небіжчик не назвав при-

¹³ Там же.

¹⁴ Див.: Graziosi A. «Lettres de Kharkov»: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932—1934 // Cahiers du monde russe et soviétique.— Vol. XXX (1—2).— Janvier—Juin 1989.— P. 16.

¹⁵ Див., напр.: Діло. — 1933.—26 січ.; 27 лют.; 5 трав.; 18, 22, 30 черв.; 6, 19 серп.; 16, 18, 30 верес.; 16 жовт. Коментуючи ці жахливі документи, фейлетоніст «Діла» писав: «Приходять до нас майже щодня листи з Уру-Уру, в південній Бразилії, а один лист страшніший від другого, писаний кров'ю серця, судомогом обезсиленої руки. Ось переді мною кілька листів... «Дорогі Родичі! — пише якась жінка.— Поїхала я сюди, бо думала, що правду казали ті, які хвалили здешній рай. І сам Михайло (її чоловік! — прим. авт.) не раз писав, що тут хорошо жити, їсти єсть скільки завгодно, а працю одержить кожний, хто не жаліє рук. А тим часом ми тут помираємо з голоду. Михайло від нас вїхав у праліси, заготовляти дерево на вивіз і дуже плохо йому ведеться... Каже, що незабаром переведуть його добувати гуму, а там ще гірше, як на Сольо-Віо, де він зараз карається. Я з дочкою лишились без куска хліба і з голоду пухнемо. Ради Бога! Пришліть кілька доларів, щоб ми бодай часово підтягувались. Коби так можна було, ми з радою душею вернулись би назад. Але тут ні жить не дають, ні вїхать не дозволяють. Тільки вмирати можна»... Отаке діється в нещасній країні Уру-Уру. А зате на Україні зовсім шось іншого. Там їж, хоч розперізуєш» (Чіпка Галактіон. Вісті з Уру-Уру // Діло.— 1933.— 17 листоп.).

* Стронський Микола Максимович, нар. 1888 р. у с. Ясениця-Сільна на Львівщині. Закінчив Дрогобицьку гімназію. У 1914—1918 рр. був офіцером легіону Українських Січових Стрільців (УСС) та УГА. Один з перших організаторів революційного руху на Західній Україні. Учасник дрогобицького збройного повстання (1919 р.). У 1921 р. разом з іншими делегатами 1-ї конференції КПСГ був заарештований у Львові. На святоюрському процесі був виправданий. Обирався членом ЦК КПСГ. У 1925 р. став секретарем Дрогобицького окружного КПЗУ. Секретар консульства

чин, з яких він наклав на себе руки, у тих паперах, що лишив перед смертю, вони були зрозумілими. «Після Хвильового і Скрипника, — зазначав з цього приводу автор редакційної статті у львівському щоденнику «Діло», — застрілює... урядовець совітського консуляту у Львові Микола Стронський. Виразне національне обличчя того останнього діяча, глибоке схвилювання, яке — як кажуть — виявляв в останніх днях з приводу... протиукраїнського терору за Збручем та задуманої подорожі до СРСР, поруч із давнішою глибокою вірою, якою він, колишній Усусус та пізніший комуніст, гадав погодити й об'єднати українську національну й комуністичну інтернаціональну ідею — всі ці позначки вказують..., що ... нове самогубство було черговим актом розпуки і черговим актом демонстрації». Вказуючи на вплив, який справила низка цих самогубств на галичан, «Діло» зауважувало: «Знаємо силу тої їхньої демонстрації. Адже від стрілів Хвильового й Скрипника розвіялись рештки галицького радянофільства... Почали відскакувати від більшовицького табору всі чесніші одиниці, появилися... заяви каяття, посипались протибільшовицькі ревелєції, самочинно припиняли своє животіння радянофільські часописи...»¹⁶.

Однак психологічні мотиви, що спонукали М. Стронського накласти на себе руки, найбільш правдоподібно подав Р. Купчинський, що, як і М. Стронський, був офіцером легіону УСС в 1914—1918 рр. «Ех, Миколо, Друже наш добрий, ширий і незабутній, ідеалісте непоправний, жаль нам за Тобою, — писав він у некролозі. — ... Ти ж стояв при вікні, з якого бачив не одне таке, чого з нашого вікна не видно. Ти ж слухав розмов, яких наші вуха не почують. І тому Ти приймав у серце стораз більше палючих ножів, як ми, і тому Ти стораз скорше зруйнував серце, як ми... Ми розуміємо Тебе! Все, в що Ти вірив, розвіялось, як серпанок ранішньої мряки, а на місці, де Ти в уяві соняшні палати будував, побачив 10 мільйонів жертв голодової смерті і 30 мільйонів кандидатів на смерть. А над тим усім — зловіщу тінь Петра Великого»¹⁷.

У вересні 1933 р. замість М. Стронського секретарем Консульства СРСР у Львові було призначено Олексія Майлова...

В 1931—1933 рр. наукові й культурні контакти між УСРР та Східною Галичиною ще жевріли. Остаточно ж вони припинилися саме у 1933 р., після самогубства М. О. Скрипника й розгортання наклепницької кампанії на адресу М. С. Грушевського, що виступав ключовою фігурою у зв'язках з українськими науковцями, які проживали поза межами УСРР. Трагічні події на Наддніпрянщині негативно вплинули на ці контакти. І якщо урядові кола республіки ставилися до будь-яких зв'язків із закордоном з підозрою, що дедалі зростала, то галицька інтелігенція не без підстав вважала керівництво СРСР та Радянської України винуватцями голоду й згортання «українізації». Через самогубство М. Стронського «розійшлась поголоска, що наші академіки, саме К. Студинський, Ф. Колесса, В. Щурат і М. Возняк переслали на руки консуля (СРСР у Львові.— Авт.) заяву, що зрікаються почесей академіків»¹⁸.

Перевірити останнє повідомлення не маємо можливості, але зазначимо, що на той час західноукраїнські члени ВУАН лише формально вважалися академіками. 4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. О. Богомольця, а також членів Президії, академіків О. В. Палладіна і О. Г. Гольдмана й вченого секре-

СРСР у Львові (1928—1933) (Див.: Борці за возз'єднання: Біогр. довідник.— С. 302. У цьому виданні помилково зазначено, що М. Стронського не стало в 1936 р.).

¹⁶ Українське гаракірі: 3 нагоди чергового самогубства, як акту протимосковської демонстрації // Діло.— 1933.— 6 серп.

¹⁷ Чіпка Галактіон. Щоб не бачити і не чути! ... З приводу смерті Миколи Стронського, сотника УСС і возного радянського консуляту // Діло.— 1933.— 6 серп.

¹⁸ Див.: Діло.— 1933.— 7 серп.

таря Президії І. А. Адамовича та кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що «академіки Всеукраїнської Академії Наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до Всеукраїнської Академії Наук. На ділі ж Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад». З огляду на ці «переконливі» доводи, Президія ВУАН ухвалила: «...Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»¹⁹.

6 жовтня це ганебне рішення було надруковане в харківській пресі (як інформація РАТАУ)²⁰. 15 жовтня про нього стало відомо у Львові, а 28 жовтня в західноукраїнській пресі було опубліковано й сам текст постанови Президії ВУАН (щоправда, з певними неточностями)²¹. «Вістка, що галицьких учених виключили з Української Академії Наук, не здивувала, мабуть, нікого, хто придивлявся політичним подіям на Радянській Україні за останні роки, — відзначалося в редакційній статті «Діла». — ...Можна би хіба дивуватися, що остання резолюція УАН приходить аж так пізно... Резолюція УАН не тільки осмішує саму цю установу, що від кількох літ зійшла до ролі пропагандивної ячeyки для боєвих декларацій; вона навіть формально перериває останню нитку культурних зв'язків з Галичиною, що й так стали неможливі наслідком всевладної контролю ГПУ над усім духовним життям Великої України»²² (виділено нами. — Авт.).

Згадану постанову Президії ВУАН було затверджено на сесії Всеукраїнської Академії Наук 11 січня 1934 р.²³ Мабуть, саме на цій підставі у закордонному українознавстві тим роком і датується виключення галицьких науковців зі складу академії²⁴. Втім не можна погодитися з Н. Д. Полонською-Василенко, яка зауважила: «Щаслива доля цих академіків в тому, що вони перебували у Львові, і справа мала для них тільки матеріальний характер: позбавлення платні академіка. Якби вони були в Києві, зазнали б такої ж долі, як академік С. Л. Рудницький, який на Соловках покутував гріх довірливості до большевиків»²⁵.

¹⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 63.

²⁰ Див.: Вісті ВУЦВК; Комуніст; Пролетарий.— 1933.— 6 жовт.

²¹ Див.: Галицькі вчені виключені з Академії Наук! // Діло.— 1933.— 15 жовт.; «Запродались польським обшарникам!...»: Текст постанови про виключення галицьких учених з Академії Наук // Діло.— 1933.— 28 жовт.

²² Виключили... З приводу останнього подвигу Комісаріяту освіти УСРР // Діло.— 1933.— 16 жовт.

²³ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 14; Вісті ВУАН.— 1934.— № 1.— С. 11.

²⁴ Див., напр.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173.— С. 39; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3085.

²⁵ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні...— С. 39. Фундатор української географічної науки Степан Львович Рудницький народився 3 грудня 1877 р. у Перемишлі (Галичина). Навчався в університетах Львова й Відня. З 1908 р.— доцент Львівського університету. У 1914—1921 рр. жив і працював у Відні. В 1922—1926 рр. був професором географії в Українському університеті у Празі. У жовтні 1926 р. на запрошення уряду УСРР переїхав на Україну, де створив Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Академік ВУАН (з 1929 р.) (Див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Т. 1.— С. 125, 176; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1973.— Т. 7.— С. 2631—2632). 21 березня 1933 р. був заарештований. 4 січня 1934 р. Президія ВУАН, «зважаючи на те, що Рудницького С. Л. викрито як активного учасника

У жовтні 1933 р. увагу громадськості знову прикувало до себе Консульство СРСР у Львові. 21 жовтня член ОУН, 18-річний М. Лемик, який прийшов туди нібито у справах виїзду на Радянську Україну, пострілами з револьвера убив секретаря консульства О. Майлова і поранив ще одного співробітника *. Цим терористичним актом ОУН начебто мала на меті висловити протест проти голоду на Україні. Однак справжні цілі організації були далеко не однозначні. Чималу роль у підготовці й здійсненні вбивства відіграло також намагання керівників організації якимось «реабілітувати» себе, оскільки перед тим виявилось, що в ОУН є люди, які працювали на польські органи безпеки. З приводу терористичних актів, влаштованих у той час оунівцями, зокрема й нападу на Консульство СРСР у Львові, «Діло» зауважувало: «...Ця метушливість ОУН має на меті або зреабілітувати себе в очах своїх членів, або дати в той спосіб демонстративну відповідь голосам зпосеред організованого громадянства, які голосно і недвозначно домагалися від керманічів нинішнього українського підпілля — просто ОУН розв'язати»²⁶.

На відміну від самогубства М. Стронського, напад на радянське консульство у Львові й процес над М. Лемиком досить широко висвітлювалися в пресі УСРР²⁷. З публікацій можна було багато дізнатися про подробиці нападу, але про його мотиви судити з них неможливо. Події 21 жовтня 1933 р. у Львові ставилися у зв'язок з «розгнужданою антирадянською кампанією» на Західній Україні. «Не дивлячись на наші застереження (у липні — серпні), в Галичині провадилося розгнуждане антирадянське цькування, яке створило сприятливу обстановку для замаху на наше консульство у Львові»²⁸, — зафіксував 27 листопада 1933 р. у своєму щоденнику повпред СРСР у Варшаві В. О. Антонов-Овсієнко. Отже, ні в радянській пресі *, ні у повідомленнях дипломатів з СРСР не афішувалося, що справжніми причинами «антирадянського цькування» були голод і розгортання сталінських репресій.

У тогочасних публікаціях в пресі УСРР, зокрема стосовно подій на Західній Україні й оцінок галицьких культурно-освітніх діячів, вигадки сталінських слідчих примхливо поєднувалися з «живою творчістю мас». Так, наприкінці 1933 р., вже після рішення про виключення галицьких науковців зі складу ВУАН, у республіканському офіціозі було вміщено статтю, де зводився брудний наклеп на К. Студинського. Він

контрреволюційної націоналістичної організації, а також на те, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму», ухвалила виключити його з числа дійсних членів ВУАН як «викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста» (Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 3—4).

* Докладніше див.: Півторадні В. Замах на вулиці Набеляка // Жовтень.— 1980.— № 1.— С. 104—112; № 2.— С. 116—129.

²⁶ Збільшена діяльність ОУН, українське громадянство й польські погрози // Діло.— 1933.— 2 листоп.

²⁷ Див., напр.: Вісті ВУЦВК.— 1933.— 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 жовт.; 1, 3 листоп.

²⁸ Цит. за: Документи і матеріали по истории советско-польских отношений.— М., 1969.— Т. VI : 1933—1938 гг.— С. 110—111.

* Вистраждані мрії читача, перенасиченого фальшованими повідомленнями сталінської преси, передають палкі рядки роману В. Гроссмана (1905—1964): «... Ви уявляєте собі, що таке свобода друку? ... Замість триумфальної передовиці, замість листа трудящих великому Сталіну, замість повідомлень про те, що бригада сталеварів вийшла на вахту на честь виборів до Верховної Ради, й про те, що трудящі у Сполучених Штатах зустріли Новий рік в обстановці незвіри, зростаючого безробіття...— ви знаходите у газеті... інформацію! ... Ви читаєте: недорід у Курській області, інспекторський звіт про режим в Бутирській в'язниці, суперечку, чи потрібний Біломоро-Балтійський канал, ви читаєте, що робітник Голопузов вистоявся проти випуску нової позики... Ви знаєте все, що відбувається у країні: врожай й недорід; ентузіазм і крадіжки...; ви читаєте промови Черчілля, Блюма, а не те, що вони «заявили нібито»... Ви знаєте, чому немає гречаного борошна, а не лише те, що з Ташкента до Москви було доставлено літаком перші полуниці» (Гроссман В. С. Жизнь и судьба : Роман.— Кишинев, 1989.— С. 246—247).

називався у ній вченим у лапках, науковцем «од дворушництва», «ундівським лазутчиком», «наймитом польського імперіалізму»²⁹. До цього «джентльменського набору» додавався ще й закид за публікацію ним у 1927 р. матеріалів про подорож до УСРР, де, зокрема, містилися такі рядки: «Два секретарі нар[одного] комісара освіти Ерстенюк і Бадан — галичане. Хоча незнайомі раніше, вітаємося як браття»³⁰. Оскільки останні на той час вже були репресовані, це давало всі «підстави» залучити й К. Студинського до фантомної «контрреволюційної шпигунської організації»...

Ще різкішою ця «критика» стала у 1934 р., коли наслідки «чистки» 1933 р., проведеної за «вказівками тов. Постишева», вже було «осмислено». Своім вістрям ця «критика» була, зокрема, спрямована проти М. С. Грушевського і його закордонних наукових контактів, в яких вагому роль відігравали галицькі науковці. «В пропаганді теорії орієнтації на Захід,— просторікував якийсь Ів. Кравченко на шпальтах академічного видання ВУАН,— неабияку роль відіграли історичні установи, що ними керував Грушевський, його учні та послідовники, зокрема, в цьому відношенні досить яскраво виявила себе Історична секція при ВУАН і Комісія по вивченню історії Західної України»³¹.

Стиль, що ним послуговувався той же Ів. Кравченко, характеризує діяльність керованої М. С. Грушевським Комісії історії Західної України, на жаль, протягом тривалого часу панував у радянському суспільствознавстві: «...Комісія по вивченню історії Західної України була заснована незабаром після приїзду Грушевського на Радянську Україну. Кадри цієї Комісії — озолтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських «вчених», які нібито хочуть працювати для Радянської України.

До складу комісії були притягнуті, напр., такі «вчені», як фашист Щурат, як фашист Студинський, ... фашист і гетьманець Крип'якевич *, ...фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба, Герасимчук та інші. З Радянської України ми тут бачимо фашистів і ундо-фашистів Ф. Савченка **, Козоріса, Ткачівського *** та інших»³² (виділено нами.— Авт.).

²⁹ Див.: Таран Ф. Шкурат на вогні // Вісті ВУЦВК.— 1933.— 11 груд.

³⁰ Див.: Студинський К. З побуту на Радянській Україні // Діло.— 1927.— 27 липня.

³¹ Кравченко Ів. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоруської еміграції // Записки Історико-Археологічного Інституту.— 1934.— № 1.— С. 28.

* На відміну від решти перелічених Ів. Кравченко «фашистів», І. П. Крип'якевич виявився ще й «гетьманцем». Але оскільки до прихильників тодішнього «екзильного» гетьмана П. Скоропадського він не належав, маючись на увазі, мабуть, досліди історика над державою іншого гетьмана — Б. Хмельницького (див.: Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 138—140.— С. 67—81; Львів, 1926.— Т. 144—145.— С. 109—140; Львів, 1927.— Т. 147.— С. 55—80; Львів, 1931.— Т. 151.— С. 111—150). Отже, від теми наукових уподобань до вигаданих на цій підставі політичних звинувачень був один лише крок...

** Савченко Федір Якович, народився 1892 р. на Полтавщині. Навчався у Ніжинському іст.-філ. ін-ті ім. кн. Безбородька, з 1914 р. продовжував студії в Парижі. У 1924 р. за клопотанням М. С. Грушевського повернувся на Україну. Ф. Я. Савченко «від 1924 до 1931-го року був секретарем та «атташе» М. С. Грушевського у всіх справах; він допомагав у редагуванні видань, полагав усе видавничі справи в «Держвидав», їздив у всіх справах Грушевського до Харкова...». У 1934 р. був засланий до Сибіру, де, ймовірно, загинув (Див.: Полонська-Василенко Н. Назв. праця.— С. 31; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Т. 7.— С. 2684).

*** 31 липня 1933 р. Президія ВУАН ухвалила: «Ткачівського С. О.— співробітника Комісії історії Зах. України, як політично-ворожу людину, що стояв і стоїть на національно-фашистських ідеологічних позиціях та наукової продукції не здавав, — з роботи у ВУАН звільнити з 1 липня 1933 року» (Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 54).

³² Кравченко Ів. Назв. стаття.— С. 29.

Брутальної критики зазнали навіть бібліографічні замітки про закордонне українознавство, що їх час від часу вміщував редагований М. С. Грушевським часопис «Україна». «Щороку журнал «Україна» друкує «Огляди українознавства поза межами УСРР», — відзначалося в одній з таких погромних статей.— Штатний автор цих оглядів, Володимир Дорошенко, подає без жодних застережень і класових оцінок емігрантську літературу явно фашистського напрямку. Іноді він на сторінках радянського журналу починає, навіть активно, вихвалити свій жовто-блакитний крам...»³³.

Ідеологічне спрямування цієї кампанії, звичайно, добре розуміли українські науковці за кордоном. Так, професор Ст. Сірополко (1872—1959), характеризуючи появу вищезгаданої статті, писав у львівському «Ділі»: «Націоналістичну настанову» в бібліографічних працях С. Якубовського вбачає також і в тому, що деякі наукові органи Української Академії Наук перегукувалися з закордонними «книголюбамі»... Очевидно, єдиний засіб знищити «націоналістичну настанову» в бібліографічних працях — це наказати бібліографам забути про існування української літератури, публіцистики та науки перед Жовтневою революцією та про існування українських земель і колоній поза межами Сов[ітської] України»³⁴ (виділено нами.— Авт.).

Ці слова виявилися пророчими. Сталінська «команда» та її республіканські поплічники з блискавичною швидкістю збудували своєрідний «берлінський мур», що відгородив Радянський Союз від навколишнього світу. Стосовно ж України це проявилось у фактичному припиненні будь-яких контактів зі Східною Галичиною. Праці українських науковців, що мешкали за кордонами УСРР, було вилучено з наукового обігу. Вони на тривалий час лягли на полиці «спецхранів». Власне те ж саме відбувалося і з листуванням жителів обох регіонів. Так, у січні 1935 р., звертаючись до дирекції Театру Революції у Харкові, Я. Галан зробив характерний закид: «Взагалі за два останні роки дочекатись від вас відповіді — неможливо. Це чорт знає що таке. Невже ж так тяжко написати за кордон?»³⁵. Написати було, можливо, й не тяжко, але надто вже небезпечно...

Отже, протягом 1930—1933 рр. внаслідок загострення ідеологічної ситуації в Радянському Союзі, різкого посилення впливу сталінської адміністративно-командної системи на всі сфери суспільно-політичного й культурного життя, набирання обертів репресивною машиною на Україні й згорання «українізації» відбулося різке звуження сфери контактів УСРР зі Східною Галичиною. Трагічний характер подій на Радянській Україні, систематичні (з 1930 р.) репресії проти української інтелігенції Наддніпрянщини, голод спричинилися до того, що переважна більшість галицької інтелігенції втратила колишні про-радянські симпатії й сподівання на те, що УСРР є «Піємонт українського народу».

Аналогічні процеси відбувалися в той час й у порівняно вузькому колі західноукраїнської комуністичної інтелігенції. Ще в 1932 р. намітився розлом в об'єднанні «Горно» у Львові, що видавало часопис

³³ Якубовський С. Проти контрреволюційних, націоналістичних настанов в бібліографічних працях ВУАН // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 91. В. В. Дорошенко народився 30 жовтня 1879 р. у Петербурзі — український громадський і політичний діяч, член УСДРП (до 1911 р.) бібліограф, літературознавець. Переслідуваний царською поліцією, у 1908 р. переїхав з Полтавщини до Львова, де до 1944 р. працював у бібліотеці НТШ (з 1937 р.— її директор). Бібліографічні огляди закордонного українознавства для «України» готував на прохання М. С. Грушевського. 8 лютого 1926 р. Д. І. Дорошенко в листі до Вяч. Липинського згадував: «... В. Дорошенко пише мені зі Львова, що дивав з Києва замовлення на огляд наших закордонних виданнів...» (Вячеслав Липинський. Архів.— Т. 6.— С. 202). З 1944 р.— в еміграції. Помер 25 серпня 1963 р. у Філадельфії (США).

³⁴ Сірополко Ст. «Націоналістична настанова» в бібліографічних працях Сов. України // Діло.— 1934.— 4 лип.

³⁵ Галан Я. Твори.— Т. 4.— С. 680.

«Вікна». В 1934 р. частина колишніх співробітників «Вікон» випустила у Львові літературний альманах «Поцейбіч», яким декларувала свій розрив з власним комуністичним минулим. В заяві з цього приводу П. Козланюк, зокрема, писав: «Як організатор і член літературної групи «Горно» заявляю, що... альманах «Поцейбіч» випустили шахрайством замасковані націоналісти — кол. співробітники «Вікон» В. Дмитрин, К. Яран... Альманах «Поцейбіч» змайстрували... згадані панове, щоб під маскою горнівської ідеології... пройти в робітничо-селянські ряди на зах.-українських землях з метою дворушництва й націонал-фашистського шкідництва». З цією заявою солідаризувався й Я. Галан, який заявив, що «згаданий «альманах» є ділом агентів Коновальця: Ярана*, Дмитрина, Дереша, Розенберга й Рудика, які ще за існування «Вікон» усіма засобами намагалися саботажувати роботу «Горна» й звести її в болото українського націоналізму»³⁶.

Отже, витримані у традиційній сталінській фразеології тогочасного Комінтерну, ці заяви нібито засвідчують, що їхні автори нездоланні. Однак це поверхове враження. Насправді ж вони глибоко переживали розрив зі своїми колишніми товаришами, про що переконливо свідчило їхнє листування. Так, 7 березня 1934 р. П. Козланюк писав до Я. Галана, що у Львові комуністична інтелігенція фактично опинилася в ізоляції, «нема з ким говорити і взагалі всюди — мракобезпутство. Якась така атмосфера, як за небіжки Австрії в 1918 р.»³⁷. Стан душевної кризи та зневіри передає й фраза з листа І. Галана до молодшого брата від 9 травня того ж року: «...Ти маєш повну рацію в тому, що писав в передостанньому листі про фашизацію укр[аїнської] інтелігенції. Треба підкреслити, що укр[аїнська] інтелігенція є на 100% нікчемніша за польську і жидівську». І в тому ж листі Іван, як «толстоцевець», тобто людина більш спроможна чинити опір ударам долі, намагається підбадьорити свого «меншого»: «...Смішне є те, що Ти пишеш в тридцятий рік життя про старість. Як Тобі не стид? Що Ти є духовна каліка чи що?»³⁸...

Характерно, що коли у політиці Комінтерну настав перелом і його керівництво від сектанства ступило на шлях консолідації всіх антифашистських сил, безліч можливостей з вини Сталіна та його оточення було вже безповоротно втрачено й, зокрема, на Західній Україні. Цікавими є з цього погляду спогади Я. Галана, що за дорученням ЦК КПЗУ в 1935 р. був викликаний до Львова й став одним з організаторів Антифашистського конгресу діячів культури, який відбувся там у травні наступного року. «Народжувався Народний фронт, який втягував у вир подій навіть тих, хто досі залишався осторонь політики..., — зазначав письменник.— Назріла потреба організації великої антифашистської демонстрації працівників науки, мистецтва й літератури»³⁹.

* В 1947 р. Я. Галан згадував: «У редакції «Вікон» в 1932 році була неприємна особа Кравчука (виступав під псевдонімом «К. Яран».—Авт.)... Навколо нього утворилась ціла група. Довелося вступити в боротьбу з цією троцькістською групою. Вони мені сказали: «Якщо ти хочеш працювати у «Вікнах», не ходи до радянського консульства, бо вони не мусять знати, що у нас робиться». Тоді, вийшовши з редакційної колеги «Вікон», я залишив Львів, поїхав до тестя — і як безробітний — проживав у нього довгий час» (Галан Я. Промова на нараді колишніх членів КПЗУ (серпень 1947 р.) // Твори.— Т. 4.— С. 642).

³⁶ Див.: Письменники з «Горна» п'янують видавців альманаху // Укр. Щоденні Вісті.— 1934.— 27 верес.

³⁷ Цит. за: Револуційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Зб. архівних документів.— Львів, 1959.— С. 152. Навіть через 25 років, тобто вже після XX з'їзду КПРС, П. Козланюк, незважаючи на настійливі вмовляння, відмовився продовжувати свій роман-хроніку «Юрко Крук», який урвався на 1925 р., про долю західноукраїнського юнака-революціонера. Він мотивував це тим, що «не хоче ятрити рани» (Лист П. Кравчука до В. Гжицького. 12 травня 1965 р. // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 244, арк. 6—7).

³⁸ Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 102.

³⁹ Галан Я. Напередодні // Твори.— Т. 3.— С. 329.

Втім, згадував Я. Галан, «історія вимагає об'єктивності. Треба сказати, що на українській ділянці ми мали менше успіху. З українських працівників культури в конгресі взяли участь Гаврилюк, Галан, Козланюк, Тудор, Пелехатий, а з безпартійних — учителі середніх шкіл — Сабат, Волощаки... Ми звертали до академіків*, але вони відмовились, ніхто з них не пішов з нами...»⁴⁰ (виділено нами.— Авт.).

Зрозуміло, що після розв'язаної на Радянській Україні наклепницької кампанії, спрямованої проти галицьких науковців, вони, затавровані як «фашисти», не горіли бажанням брати участь в антифашистській акції, влаштованій сталінським Комінтерном. Організатори конгресу, звичайно, здавали собі звіт, що західноукраїнських вчених їм не вдасться залучити до його роботи. Тому й запрошення їхні мали формальний характер. Відтворюючи атмосферу засідань оргкомітету, Я. Галан згадував: «...Розгублено кліпав віями Гаврилюк, коли йому припала сумнівна честь поговорити з Кирилом Студинським. Кожен-бо з присутніх знав, що ці розмови не призведуть ні до чого, але не піти не можна було». «Але найгірше, — наголошував Я. Галан, — прийняли делегатів у Науковому Товаристві ім. Шевченка. Тодішній голова товариства Раковський не лише не вислухав їх пропозиції, але й не пустив їх на поріг товариства. Даремно Гаврилюк переконував Раковського, що така поведінка не гідна вченого»⁴¹.

Сталінщина з фантастичною легкістю відштовхувала від себе вчорашніх друзів або ж людей просто лояльних, перетворюючи їх на ворогів. «Фашистами» чи «ундо-фашистами» ставали вчорашні радюнофіли. У 1938 р. після відомої постанови Виконкому Комінтерну на «шпигунів» і «провокакторів» перетворилися назагал й члени Компартії Західної України...

Насильницьке припинення наукових і культурних контактів Західної й Радянської України, звичайно, загальмувало розвиток української науки. І якщо в УСРР чимало науковців наклали головою, то їхні західноукраїнські колеги, зберігши життя, не мали можливості (через політику польської влади й брак коштів) повноцінно проводити свої дослідження. Насамперед це стосувалося діяльності НТШ. Більшість його членів була змушена заробляти на життя викладанням у гімназіях, оскільки до Львівського університету польська влада їх не допускала (єдиним українським доцентом у цьому вузі в другій половині 30-х років був І. Свенціцький).

Проте навіть у таких скрутних для української науки в Галичині обставинах виникло щось на зразок «другого» Українського таємного університету, щоправда, в значно менших розмірах. Оскільки у тодішньому Львівському університеті й та незначна частка українських студентів, що в ньому навчалася, не мала змоги поглиблювати свої знання з історії України, з 1936/37 академічного року при НТШ було організовано Семінар історії України (офіційно він називався «Історично-джерелознавчою комісією НТШ», оскільки Товариство мало право створювати наукові комісії, але не мало права проводити семінарів). Під керівництвом професора І. Крип'якевича й ще кількох науковців близько десятка студентів слухали в ньому виклади та проводили самостійну дослідницьку роботу⁴².

Таким чином, формування й зміцнення в СРСР сталінського тоталітарного режиму, втрата Україною решток суверенності й розгортання масових репресій призвели до того, що контакти між обома

* Маються на увазі галицькі науковці — М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський та В. Щурат — на той час вже «колишні академіки» ВУАН.

⁴⁰ Цит. за: Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: 36. документів і матеріалів.— К., 1984.— С. 301.

⁴¹ Там же.— С. 295.

⁴² Див.: Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 119—129.

частинами України фактично зійшли нанівець... «Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати — народи Західної України і Західної Білорусії»⁴³, — проголошувала сталінська агіографія. На противагу їй видатний український митець О. П. Довженко занотовував у своєму щоденнику (1942 р.): «Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім...»⁴⁴...

(Далі буде)

Одержано 06.01.91

В публикации речь идет о стремительном свертывании культурных и научных контактов Западной и Советской Украины, начало которому положил процесс СВУ (1930 г.). Освещается негативное влияние голода 1932—1933 гг. и систематических репрессий по отношению к украинской интеллигенции в УССР на позицию западноукраинской общественности.

⁴³ Йосиф Віссаріонович Сталін: Коротка біографія / Упорядн.: Г. Ф. Александров та ін.— 2-е, випр. і доп. вид.— К., 1947.— С. 166.

⁴⁴ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— К., 1990.— С. 198.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про ставлення Й. В. Сталіна до політики українізації та про його лінію на створення тоталітарної системи, що почала набувати сили з кінця 20-х рр.

Особливої уваги заслуговує сталінська позиція у питанні національно-державного будівництва.

«Подвійна бухгалтерія»

Процес такого будівництва на Україні, як і в інших радянських республіках, був складним. Як відомо, влітку 1922 р. Сталін висунув свою хибну ідею «автономізації», котру у розгорнутому вигляді викладено у проекті резолюції «Про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками». Цей сталінський проект був підготовлений для створеної 11 серпня 1922 р. за рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) спеціальної комісії з питань вдосконалення федеративних зв'язків радянських республік.

На початку вересня 1922 р. Д. З. Мануїльський, котрий у той час очолював ЦК КП(б)У, написав Сталіну листа, у якому підтримував і навіть прагнув обґрунтувати ідею перетворення договірних радянських республік в автономії. «Дорогий товаришу Сталін, — говорить, зокрема, у листі. — Перед своїм від'їздом у відпустку я хотів висловити деякі міркування з питання про українські справи, або, точ-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2.